YOG‘OCH O‘YMAKORLIGIDA AN’ANAVIY NAQSHLAR

Gaipova Muxayyo To‘laganovna
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti
“San’at tarixi va nazariyasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi,
san’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
DOI: 10.67620/artdsgn.690006

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek yog‘och o‘ymakorligi san’atining badiiy-uslubiy xususiyatlari, milliy naqshlar tizimi va kompozitsion yechimlari tahlil etiladi. Geometrik, islimiy va girih naqshlarining shakllanishi, ularning bezak san’atidagi estetik vazifasi hamda ramziy mazmuniga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, an’anaviy yog‘och o‘ymakorligi maktablarining o‘ziga xos jihatlari, naqsh yaratishda simmetriya, ritm, mutanosiblik va muvozanat tamoyillarining ahamiyati yoritiladi. Milliy badiiy merosning zamonaviy dizayn bilan uyg‘unlashuvi hamda an’anaviy hunarmandchilikni saqlash va rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek yog‘och o‘ymakorligi, badiiy naqsh, kompozitsiya, islimiy naqsh, geometrik naqsh, girih, simmetriya, ritm, mutanosiblik, xalq amaliy san’ati, milliy hunarmandchilik, badiiy meros.*

Аннотация. *В статье анализируются художественно-стилистические особенности узбекской резьбы по дереву, система национальных орнаментов и композиционные решения. Особое внимание уделяется геометрическим, растительным и гириховым орнаментам, их эстетическим функциям и символическому содержанию в декоративно-прикладном искусстве. Рассматриваются своеобразие традиционных школ резьбы по дереву, значение симметрии, ритма, пропорциональности и равновесия при создании орнаментальных композиций. Освещаются вопросы взаимодействия национального художественного наследия с современным дизайном, а также сохранения и дальнейшего развития традиционного ремесла.*

Ключевые слова: *узбекская резьба по дереву, художественный орнамент, композиция, растительный орнамент, геометрический орнамент, гирих, симметрия, ритм, пропорциональность, народное прикладное искусство, национальное ремесло, художественное наследие.*

O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati milliy madaniyatning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va badiiy tafakkurini o‘zida mujassam etadi. Uning ko‘p asrlik taraqqiyoti davomida shakllangan an’analari turli hunarmandchilik yo‘nalishlarida, jumladan, yog‘och o‘ymakorligida yorqin namoyon bo‘ladi. Yog‘och o‘ymakorligi nafaqat buyum va me’moriy inshootlarni bezash vositasi, balki milliy badiiy tafakkurni ifodalovchi mustaqil san’at turi sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

O‘zbekiston hududida yog‘ochga badiiy ishlov berish an’analari xalq me’morchiligi, shaharsozlik va maishiy madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Masjid, madrasa, maqbara, saroy va turar joylarning eshiklari, ustunlari, panjaralari, shiftlari hamda boshqa me’moriy qismlarida qo‘llangan o‘ymakor bezaklar ustalarning yuksak mahoratini namoyon etadi. Mazkur asarlarda materialning tabiiy xususiyatlari, naqshning shakliy tuzilishi va kompozitsion yaxlitlik o‘zaro uyg‘unlashadi.

Yog‘och o‘ymakorligining badiiy qimmatini belgilovchi asosiy omillardan biri naqsh va kompozitsiya munosabatidir. Naqsh asarning tashqi bezagini tashkil etsa, kompozitsiya uning barcha elementlarini yagona badiiy tizimga birlashtiradi. Shu sababli yog‘och o‘ymakorligi namunalarini o‘rganishda naqshlarning shakliy xususiyatlari bilan bir qatorda ularning joylashuvi, takrorlanish tartibi, o‘zaro mutanosibligi va material bilan uyg‘unligini ham tahlil qilish zarur.

Yog‘och o‘ymakorligi Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va badiiy madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan qadimiy hunarmandchilik turlaridan biridir. Uning rivojlanishi yog‘ochdan qurilish materiali, me’moriy unsur va kundalik turmush buyumlarini tayyorlashda foydalanish tajribasi bilan uzviy aloqada kechgan. Turli tarixiy davrlarda shakllangan badiiy uslublar, mahalliy materiallar va ishlov berish usullari yog‘och o‘ymakorligining mazmuni hamda shakliga ta’sir ko‘rsatgan.

IX–XII asrlarda Movarounnahr hududida me’morchilik, hunarmandchilik va bezak san’atining rivojlanishi yog‘ochga badiiy ishlov berish an’analarining takomillashishiga zamin yaratdi. Me’moriy yodgorliklarning saqlanib qolgan ayrim qismlari va tarixiy manbalar yog‘och o‘ymakorligining diniy hamda jamoat binolari bezagida muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Temuriylar davrida me’morchilik va amaliy san’atning yuksalishi bezak tizimlarining yanada murakkablashishiga olib keldi. Geometrik shakllar, o‘simliksimon novdalar va o‘zaro tutashuvchi chiziqlardan tashkil topgan naqshlar me’moriy bezakning muhim vositalariga aylandi. Bunday kompozitsiyalarda shakllarning aniqligi, chiziqlarning ravonligi va bezak elementlarining o‘zaro muvozanati alohida ahamiyat kasb etdi.

XVIII–XIX asrlarda Xiva, Buxoro, Qo‘qon va Farg‘ona vodiysida yog‘och o‘ymakorligi mahalliy badiiy an’analar asosida rivojlandi. Hududiy maktablar naqsh tuzilishi, o‘ymakorlik chuqurligi, bezaklarning zichligi va kompozitsion yechimlari bilan bir-biridan farq qildi. Xiva yog‘och o‘ymakorligida me’moriy ustunlar va eshiklarning o‘ziga xos bezaklari, Buxoro maktabida esa nafis naqshlar va murakkab bezak tizimlari alohida o‘rin egallaydi. Farg‘ona vodiysida ham o‘simliksimon naqshlar va ularning o‘zaro ravon bog‘lanishiga asoslangan badiiy yechimlar shakllangan.

Mazkur maktablarning o‘ziga xosligi faqat naqsh turlarida emas, balki ustalarning materialga munosabati, asbob-uskunalardan foydalanish usullari va badiiy kompozitsiyani tashkil etish tajribasida ham namoyon bo‘ladi. Naqsh xalq amaliy bezak san’atining asosiy ifoda vositalaridan biridir. Yog‘och o‘ymakorligida naqshning badiiy ta’siri uning shakli, chiziqlar xarakteri, elementlar o‘rtasidagi bog‘lanish va o‘ymakorlik usuliga bog‘liq. Milliy naqshlar tarixiy tajriba davomida shakllangan bo‘lib, ularda tabiat shakllarini badiiy umumlashtirish, geometrik qonuniyatlardan foydalanish va bezak elementlarini ritmik tashkil etish tamoyillari mujassam.

O‘zbek yog‘och o‘ymakorligida geometrik, islimiy va girih naqshlari muhim o‘rin egallaydi. Ular ayrim hollarda mustaqil kompozitsiya sifatida, boshqa vaziyatlarda esa bir-birini to‘ldiruvchi bezak elementlari tarzida qo‘llanadi. Geometrik naqshlar kvadrat, uchburchak, romb, aylana, ko‘pburchak va yulduzsimon shakllarning muayyan qonuniyat asosida birikishidan hosil bo‘ladi. Ularning badiiy tuzilishida aniqlik, tartib, simmetriya va takrorlanish muhim ahamiyatga ega. Geometrik naqsh yaratishda shakllarning o‘lchami va o‘zaro joylashuvi oldindan puxta

hisoblanadi. Bitta geometrik elementning muntazam takrorlanishi orqali murakkab bezak tizimi yuzaga keladi. Bunda shakllar orasidagi masofa, chiziqlarning kesishish nuqtalari va umumiy ritm kompozitsiyaning yaxlitligini belgilaydi. Yog‘och o‘ymakorligida geometrik naqshlar eshiklar, panjaralar, ustunlar va boshqa me’moriy qismlarni bezashda qo‘llanadi. Ular buyum yuzasida tartibli va muvozanatli badiiy tuzilma hosil qilib, me’moriy shaklning salobati va bezakdorligini oshiradi.

Islimiy naqshlar o‘simliklar olamiga xos shakllarning badiiy talqini asosida shakllanadi. Ularda barg, gul, novda va shoxlarning tasviri shartli ravishda qayta ishlanib, o‘zaro uzluksiz bog‘langan bezak tizimiga aylantiriladi. Tabiat shakllarining aynan ko‘chirilishidan ko‘ra, ularning badiiy umumlashtirilishi va ritmik qayta tashkil etilishi islimiy naqshlarning asosiy xususiyatidir. Islimiy kompozitsiyalarda egri chiziqlarning ravonligi, elementlarning o‘zaro davomiyligi va bo‘shliq bilan bezakli yuzaning muvozanati muhim rol o‘ynaydi. Novdalarning bir-biriga tutashishi kompozitsiyada uzluksiz harakat taassurotini hosil qiladi. Barg va gul elementlarining o‘lchami hamda joylashuvi esa naqshning umumiy xarakterini belgilaydi. Bunday naqshlar yog‘och yuzasiga nafislik va tabiiylik baxsh etadi. Ularning badiiy ta’siri o‘ymakorlik chuqurligi, chiziqlarning aniqligi va yog‘ochning tabiiy teksturasi bilan yanada kuchayadi.

Girih o‘zaro tutashuvchi geometrik chiziqlar va shakllar asosida yaratiladigan murakkab naqsh tizimidir. Uning tuzilishida matematik aniqlik, geometrik qonuniyatlar va elementlarning o‘zaro muvofiqligi muhim ahamiyat kasb etadi. Girih kompozitsiyasini yaratish shakllarning nisbatlarini to‘g‘ri belgilash, chiziqlar kesishuvini hisobga olish va naqshning umumiy yaxlitligini saqlashni talab qiladi.

Girih naqshlarida bir nechta geometrik elementlar yagona tizimga birlashib, murakkab va ko‘p qatlamli ko‘rinish hosil qiladi. Bunda alohida shakllar mustaqil ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga, umumiy kompozitsiyaning tarkibiy qismi sifatida ham xizmat qiladi.

Girihning badiiy xususiyati uning takrorlanuvchi tuzilishi, chiziqlarning o‘zaro bog‘liqligi va cheksiz davom etishi mumkin bo‘lgan naqsh tizimini yaratish imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Yog‘och o‘ymakorligida bunday kompozitsiyalar ustaning geometrik tafakkuri va texnik mahoratini yaqqol ko‘rsatadi.

Kompozitsiya badiiy elementlarning muayyan maqsad asosida tashkil etilishi va yagona yaxlitlikni hosil qilishidir. Yog‘och o‘ymakorligida kompozitsion yechim naqshning shakli, o‘lchami, joylashuvi, takrorlanishi va buyumning umumiy tuzilishi bilan belgilanadi. Muvaffaqiyatli kompozitsiya bezak elementlarining o‘zaro munosabatini tartibga solib, asarning badiiy ta’sirchanligini oshiradi. Simmetriya naqsh elementlarining muayyan o‘q yoki markazga nisbatan tartibli joylashuvini anglatadi. U kompozitsiyada muvozanat va yaxlitlikni ta’minlaydigan muhim vositadir. Geometrik naqshlarda simmetriya shakllarning aniqligi orqali namoyon bo‘lsa, islimiy naqshlarda u o‘simliksimon elementlarning o‘zaro mutanosib joylashuvi orqali yuzaga kelishi mumkin. Biroq yog‘och o‘ymakorligida barcha kompozitsiyalar qat’iy simmetriyaga asoslanmaydi. Ayrim bezaklarda assimetrik joylashuv ham qo‘llanib, tabiiylik va erkin harakat taassurotini kuchaytiradi.

Yog‘och o‘ymakorligida markaziy kompozitsiyalar eshik va bezak panellarida, takroriy kompozitsiyalar esa ustunlar, panjaralar va uzun yuzalarni bezashda qo‘llanishi mumkin. Kompozitsion usulni tanlash buyumning shakli, vazifasi va badiiy maqsadiga bog‘liq. Yog‘och o‘ymakorligida badiiy natija faqat naqsh chizmasi bilan belgilanmaydi. Yog‘ochning qattiqligi, tolalar yo‘nalishi, tabiiy rangi va teksturasi ham asarning ko‘rinishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. An’anaviy amaliyotda yong‘oq, chinor, tut va boshqa mahalliy yog‘och turlaridan foydalanilgan.

Muayyan materialni tanlashda uning ishlov berishga yaroqliligi, mustahkamligi va bezakning xususiyatlariga mosligi hisobga olinadi.

Yog‘och o‘ymakorligida bir necha texnik usullar mavjud:

- **Chuqur o‘ymakorlik** — naqsh elementlarini fon yuzasiga nisbatan chuqurroq ishlash orqali hajm va kuchli yorug‘-soya munosabatini hosil qilish.
- **Yuzaki o‘ymakorlik** — yog‘och yuzasida nisbatan sayoz izlar va chiziqlar yordamida bezak yaratish.
- **Panjara usulidagi o‘ymakorlik** — ayrim qismlarni kesib ochish orqali ochiq, yorug‘lik o‘tkazuvchi bezak tizimini shakllantirish.
- **Relyefli o‘ymakorlik** — naqsh elementlarini fon yuzasidan bo‘rtib turadigan tarzda ishlash orqali hajmdorlikni ta’kidlash.

Mazkur usullar naqshning idrok etilishiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Chuqur o‘yma yorug‘lik va soya kontrastini kuchaytirsa, yuzaki o‘yma chiziqlarning nafisligini ko‘rsatadi. Panjara usuli bo‘shliq va yaxlitlik munosabatini yuzaga keltiradi, relyefli ishlov esa naqshning plastik xususiyatlarini ochib beradi.

O‘ymakorlik jarayonida iskana, pichoq va boshqa maxsus asboblardan foydalaniladi. Asbobni to‘g‘ri tanlash, kesish yo‘nalishini belgilash va yog‘och tolalarini hisobga olish naqshning aniqligi hamda uzoq saqlanishiga xizmat qiladi.

O‘zbek yog‘och o‘ymakorligi maktablari umumiy milliy badiiy an’analar bilan bir qatorda mahalliy xususiyatlarni ham saqlab kelgan. Ushbu farqlar naqshlarning shakli, kompozitsion tuzilishi, o‘yma chuqurligi va bezakning zichligida namoyon bo‘ladi. Xiva maktabi, avvalo, me’moriy yog‘och o‘ymakorligi namunalari, jumladan, ustun va eshik bezaklari bilan e’tiborni tortadi. Buxoro an’analarida murakkab bezak tizimlari va nafis ishlov usullari muhim o‘rin tutadi. Farg‘ona vodiysi ustalari ijodida esa islimiy naqshlarning ravonligi va o‘simliksimon elementlarning o‘zaro bog‘lanishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur xususiyatlarni qat’iy chegaralangan belgilar sifatida emas, balki tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan ustuvor badiiy yo‘nalishlar sifatida tushunish lozim. Chunki hunarmandlar o‘rtasidagi tajriba almashinuvi, migratsiya va turli hududlar madaniy aloqalari natijasida naqshlar hamda texnik usullar bir-biriga ta’sir ko‘rsatgan.

Milliy uslubning asosiy xususiyati an’anaviy naqshlarni shunchaki takrorlash bilangina belgilanmaydi. U materialni his qilish, shakllar o‘rtasidagi muvozanatni topish, naqshni buyum vazifasiga moslashtirish va badiiy yaxlitlikni saqlash mahoratida ham namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda yog‘och o‘ymakorligi an’anaviy me’morchilik va maishiy buyumlar doirasidan tashqarida ham qo‘llanmoqda. Milliy naqshlar interyer dizayni, mebel ishlab chiqarish, dekorativ panellar, eshiklar va esdalik buyumlarida zamonaviy badiiy yechimlar bilan uyg‘unlashmoqda. An’anaviy naqshlarni zamonaviy dizaynga tatbiq etishda ularning shakliy tuzilishi va badiiy mazmunini chuqur anglash muhimdir. Naqshni o‘zgartirish yoki soddalashtirish jarayonida uning kompozitsion asoslari va milliy uslubini belgilovchi xususiyatlar e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Zamonaviy texnologiyalar ish jarayonini yengillashtirishi mumkin, biroq an’anaviy o‘ymakorlikning badiiy qiymati ustaning individual mahorati va material bilan ishlash tajribasi orqali ham belgilanadi.

O‘zbek yog‘och o‘ymakorligi milliy amaliy bezak san’atining boy an’analari va yuksak badiiy imkoniyatlarini namoyon etuvchi san’at turidir. Uning taraqqiyoti xalq me’morchiligi, hunarmandchilik tajribasi va estetik qarashlar bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Yog‘och buyumlaridagi naqshlar nafaqat bezak vazifasini bajaradi, balki milliy badiiy tafakkurning shakliy ifodasi sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bulatov S. *O‘zbek xalq amaliy san’ati*. — Toshkent, 1991.
2. Pugachenkova G. A. *Iskusstvo Uzbekistana*. — Toshkent, 1987.
3. Rahimov M. *O‘zbek milliy naqshlari*. — Toshkent, 2005.
4. Azimov B. *Markaziy Osiyo amaliy san’ati tarixi*. — Toshkent, 2010.
5. Karimov I. *Milliy hunarmandchilik an’analari*. — Samarqand, 2014.
6. *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi*. — Toshkent, 2002.
7. Artistic Expression of the Image of Women in Ancient and Medieval Art in Central Asia Zilolakhon Askarova a, Asalkhon Rakhmatullaeva b, Khurshida Khaitbabaeva c and Feruza Kabilova d The National Institute of Fine Arts and Design named after Kamoliddin Bekhzod, Tashkent, Uzbekistan. PAMIR-2 2023- The Second Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies- | PAMIR
8. https://ilmiyanjumanlar.uz/archive/article/id/22974